

МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ В ТУРИЗМІ ПАМ'ЯТОК ЕТНІЧНОЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Географічне розташування України спричинило до того, що її територія від найдавніших часів стала місцем постійної взаємодії різних народів. Численні групи іноетнічного населення осідали на її теренах, утворюючи з часом компактні ареали розселення або розпорошуючись серед інших народів. Крім корінної нації, в Україні нині проживають представники 134 національностей, серед яких найчисленнішими є росіяни, білоруси, молдавани, болгары, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки, татари, азербайджанці, німці, гагаузи¹. Власне завдяки цьому Україна отримала таку різноманітну історико-культурну спадщину, яка включає пам'ятки різних етнічних спільнот, котрі населяли або й зараз населяють її територію.

Історико-культурна спадщина включає чотири великі групи – пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Кожна з цих груп поділяється на менші таксономічні одиниці. Саме таку систему класифікації прийнято за основу складання "Зводу пам'яток історії та культури", у зв'язку з підготовкою якого були детально опрацьовані критерії наукового класифікування пам'яток². Така система класифікації є універсальною для всіх пам'яток історії та культури. Проте для виділення об'єктів саме етнічної історико-культурної спадщини Т. Катаргіна запропонувала дещо іншу систематизацію, поклавши в основу типи пам'яток (сакральна архітектура, фортеці, замки, об'єкти фортифікаційного або торговельного призначення, архітектурні ансамблі маєтків та садиб тощо), пов'язаних з будівництвом або перебуванням представників різних етнічних спільнот³.

Завдання збереження історико-культурної спадщини покладено на Державну службу охорони культурної спадщини, створену у 2002 р.⁴ Однак на сучасному етапі система охорони й раціонального використання пам'яток історії та культури ще далека від остаточного завершення⁵. Визначальним критерієм, який впливає на стан збереження пам'ятки, є цінність. Лише в тому випадку, коли історико-культурна спадщина України набуде цінності в очах суспільства, можлива її ефективна охорона. Пам'ятка має розкривати свою неповторність, викликати в свідомості людини естетичні переживання. Туристична діяльність значно покращує такі можливості пам'ятки. Завдяки екскурсійній роботі відомості про неї популяризуються, вона стає відомою широкому загалу як щось особливе, неповторне. Пам'ятка, яка активно використовується в туризмі, може отримати до 70% коштів на своє утримання в належному стані. Звичайно, не варто абсолютизувати роль туризму для охорони історико-культурної спадщини, адже він не вирішить усіх проблем пам'яткоохоронної роботи. Неправильна експлуатація пам'ятки в цій галузі може призвести до її пошкодження або навіть руйнування. Уникнути негативних факторів допоможе продумана екскурсійно-туристична діяльність. Вона потребує залучення не лише туристичних організацій, а й представників наукових установ. Однак в Україні основи співпраці між туристичною та пам'яткоохоронною діяльністю лише починають закладатись⁶. У статті зроблено спробу сформулювати принципи раціонального використання етнічної історико-культурної спадщини, коли її складові являтимуть собою екскурсійні туристичні об'єкти.

Туристичним об'єктом є пам'ятка, яка привертає увагу туристів. Туристичні об'єкти поділяються на екскурсійні та не екскурсійні. До перших увага туристів регулярна та масова, їх огляду присвячена або вся екскурсія, або значна її частина. Об'єкти другої категорії використовуються нерегулярно, їх відвідують здебільшого окремі туристи, а не екскурсійні групи. На ступінь активності використання пам'яток передусім впливають наявність туристичної інфраструктури навколо неї, ступінь концентрації туристичних об'єктів, властивість саморозкриття пам'ятки.

Для нормального функціонування екскурсійного об'єкта туристична інфраструктура навколо пам'ятки має включати два підрозділи. До компетенції першого належать функції охорони, реставрації, впорядкування території, наукового дослідження пам'ятки тощо. Завдання дру-

гого – організація екскурсійної роботи, виготовлення та збут сувенірної продукції, проведення масових заходів тощо. Таким чином, перша зосереджує увагу на пам'ятці, друга – на туристах. Взаємодія фахівців обох підрозділів сприятиме як раціональній експлуатації пам'ятки, так і ефективній роботі з туристами, які отримуватимуть повноцінне уявлення про неї.

Важливу роль при створенні екскурсійних маршрутів відіграє ступінь концентрації пам'яток історії та культури. Зосередження на невеликій території кількох пам'яток дає змогу сформувати екскурсійно–туристичний комплекс. Якось одна віддалена пам'ятка практично не матиме можливості являти собою екскурсійний туристичний об'єкт. Вона може стати таким у випадку перенесення до скансену, який виступає штучно створеним місцем концентрації пам'яток.

Властивістю саморозкриття наділена пам'ятка, здатна самотійно бути основним джерелом інформації для туристів. Ця властивість дозволяє останнім без допомоги екскурсовода (чи путівника) візуально розкрити її внутрішню сутність. Інформація, почута під час екскурсії (чи отримана з тексту путівника) має доповнювати відомості, отримані туристом самотійно шляхом візуального спостереження. А інакше пам'ятка виступатиме лише ілюстрацією до розповіді, що значно зужує її можливості як туристичного об'єкта. Надати властивість саморозкриття пам'ятки покликана музеєфікація. Музеєфікація – це процес проведення комплексу заходів, які перетворюють пам'ятку в екскурсійний туристичний об'єкт. Ними можуть бути реставрація та повернення первісного вигляду пам'ятки, відтворення історичного середовища, розкопки та консервація археологічних об'єктів, створення планів та схем розвитку пам'ятки тощо. При цьому етапу музеєфікації завжди передують глибоке наукове дослідження пам'ятки.

Отже, перетворення пам'яток історії та культури на екскурсійні туристичні об'єкти вимагає значної попередньої підготовки. Звичайно, функціонування пам'ятки в якості туристичного об'єкта зумовлене не лише розглянутими факторами. Сюди відносяться проблеми, загальні для розвитку всієї туристичної галузі, насамперед економічного та юридичного характеру. Їх розв'язання вимагає залучення фахівців відповідних галузей, тому тут не розглядатимуться. А спільним завданням учених, краєзнавців, пам'яткоохоронців та працівників туристичної сфери є розробка теоретичних і методичних засад для забезпечення повноцінного ознайомлення вітчизняних та іноземних туристів з історико–культурною спадщиною.

Таку роботу можна здійснити лише в тому випадку, якщо з наукової точки зору розглянути практичний і теоретичний досвід використання пам'яток історії та культури в туризмі. Для цього необхідно проаналізувати сучасний стан використання історико–культурної спадщини. Таке дослідження дасть змогу виділити ті якісні характеристики, які впливають на інтенсивність її використання. Завдяки проведеній роботі будуть виділені чинники, що формують туристичний попит. Спираючись на них, можна буде розпочати розробку комплексних програм по залученню пам'яток історії та культури до використання в туризмі. При цьому необхідно дослідити сприйняття туристами пам'ятки, щоб уникнути помилок при створенні екскурсійних туристичних об'єктів. На жаль, прийнята 29 квітня 2002 р. постанова "Про затвердження Державної програми розвитку туризму на 2002–2010 роки" не розв'язує проблем використання пам'яток історико–культурної спадщини в туризмі. Її місце в цій галузі так і не було відображено. Тому нагальною є потреба вдосконалити "Програму", прологом до якої має стати дискусія щодо проблем взаємовідносин між туризмом та історико–культурною спадщиною. Така дискусія сприятиме виробленню конкретних пропозицій відповідним державним органам щодо вдосконалення використання та охорони пам'яток.

В Україні пам'ятки етнічної історії та культури в туризмі використовуються. Деякі з них являють собою екскурсійні туристичні об'єкти. Такими можна назвати комплекс Ханського палацу в Бахчисараї, вірменський монастир Сурп–Хач неподалік від Старого Криму, генуезьку фортецю в м. Судак, замки Львівщини (Підгірці, Олесько, Золочів), Закарпаття (Ужгородський, Мукачівський) тощо. Незважаючи на їх активне використання, вони не є складовими туристичних маршрутів по етнічних пам'ятках історії та культури. Більшою мірою подібні маршрути розроблені в скансенах у Пироговому біля Києва, Переяславі–Хмельницькому, Львові тощо. Сама структура таких музеїв призначена для розкриття деяких особливостей національної історико–культурної спадщини. Вони певною мірою є етнокультурними центрами

ми, де проводяться різноманітні виставки, ярмарки, фестивалі, відзначаються народні свята. Проте певна штучність розміщення пам'яток у подібних музеях має деякі недоліки. Пам'ятки різних регіонів перебувають на обмеженій території. Вони вирвані з оточуючого середовища, хоча музейні працівники і намагаються наблизити ландшафти до реальних. Більшість пам'яток не функціонує за призначенням. Туристи сприймають архітектурні споруди скансену не як пам'ятку, а як "законсервований" музейний експонат. Тому архітектурні скансени не можуть повною мірою замінити туристичні маршрути по об'єктах етнічної історико-культурної спадщини.

Прикладом використання пам'яток етнічної історико-культурної спадщини можна назвати два маршрути, представлені генеральною агенцією по туризму в Хмельницькій області: "Пам'ятки історії єврейського народу на території Хмельницької області" та "Пам'ятки історії єврейського народу на території України"⁷. Перший включає в себе оглядову екскурсію по Хмельницькому, до єврейського некрополя у Меджибожі, зокрема могили основоположника хасидизму Ісраель бен-Еліезера або Баал-Шем-Това (1698–1760), могили цадиків (учнів Баал-Шем-Това) в Шепетівці, Полонному, Славуті, Ганополі. Ці пам'ятки є складовими другого маршруту, куди включають також комплекс Бабиного Яру в Києві, могилу Рабі Нахмана в Умані та відвідання Брацлава. Більшість пам'яток маршрутів ілюструє історію релігійної течії іудаїзму – хасидизму. Тому вони стали основою для формування реально діючих паломницьких маршрутів хасидів та стимулювали розвиток туристичної інфраструктури (Умань, Меджибіж)⁸. Ще одним місцем паломництва хасидів з 1989 р. є м. Сквиря Київської області⁹, хоча воно і не входить у перераховані маршрути. Недолік подібних маршрутів – їх вузька спрямованість і відсутність заходів, які б ілюстрували роль хасидів (та євреїв взагалі) в історії України.

Отже, попри накопичення досвіду використання історико-культурної спадщини, єдиної концепції такої діяльності не розроблено. Раніше доцільність використання пам'яток у туризмі визначалась ідеологічно-пропагандистськими мірками і не мала будь-якого економічного підґрунтя. Внаслідок цього культурний туризм не стільки виконував функцію всебічного ознайомлення туристів з історією та культурою України, скільки пропагандистську, для звеличення "революційних досягнень", звітяги у Великій Вітчизняній війні¹⁰. З 90-х рр. з'явилась можливість представити позбавлену від ідеологічних штампів історію та культуру України. Ця можливість стимулювала зростання значення культурного туризму, а історико-культурна спадщина стала об'єктом масового зацікавлення. Однак пізнавальна функція туризму була досить поверховою, а доцільність використання об'єктів історико-культурної спадщини стала визначатись виключно економічними пріоритетами. Виправити таке становище допоможе розробка загальної концепції її функціонування в туризмі. Взірцем тут може стати розробка проекту щодо висвітлення історії німців Поволжя "Вверх по Волге–Mutter"¹¹. Проект включає відвідання не лише музейних збірок, присвячених історії та культурі німців Поволжя, а й комплексу споруд першої німецької колонії у Волгограді, старій сільській забудови, першого католицького собору в м. Марксі (кол. Єкатериненштадт). Враховуючи розпорошеність автентичних пам'яток культури, для успішної реалізації програми створено проект музею-парку культури німців Поволжя¹².

Головною метою перетворення етнічних пам'яток історії та культури на екскурсійні туристичні об'єкти має стати всебічне висвітлення історії та культури народу, його ролі в розвитку держави. Ці перетворення поглиблюють пізнавальну функцію пам'яток історії та культури, сприятимуть усвідомленню поліетнічності історико-культурної спадщини України, а отже, маршрути призначатимуться не лише для обмеженого кола представників певного етносу (як у випадку з пам'ятками хасидів).

Робота в цьому напрямі передбачатиме кілька етапів. Насамперед це визначення та ідентифікація пам'яток, пов'язаних з представниками національних меншин, які можуть бути перетворені на екскурсійні туристичні об'єкти. Базуючись на отриманих даних, розробляти маршрути, які розкриватимуть різні аспекти історії та культури народу. В подальшому означені в маршруті пам'ятки пристосуватимуться до використання в туризмі. Ознаки екскурсійних туристичних об'єктів окреслено вище.

На прикладі пам'яток архітектури кримських татар приводиться взірець подібного маршруту. Загальний огляд пам'яток міститься в праці Ю.Крикуна¹³. Базуючись на цих відомостях та вивченні сучасного стану використання пам'яток в туризмі, можна створити туристичний маршрут з умовною назвою "Столиці Кримського ханства". До них включатимуться пам'ятки, розташовані у двох містах півострова – Старому Криму та Бахчисараї.

Туристичний маршрут "Столиці Кримського ханства" розпочинатиметься з ознайомлення з пам'ятками Старого Криму. Старий Крим, або Солхат, був адміністративним центром Золотої Орди в Криму. Збережена кримськотатарська архітектурна спадщина міста відноситься здебільшого до XIII–XIV ст. Головним екскурсійним туристичним об'єктом є діюча нині мечеть Узбека (1314 р.), поряд з якою розташовані руїни медресе. Територія мечеті оточена парканом, проте туристи мають вільний доступ до неї, як і до медресе. Своєрідний лапідарій влаштовано неподалік від входу в мечеть з мусульманських надгробків, зібраних довкола. Реконструйована медресе могла б використовуватись за своїм прямим призначенням або як приміщення музею історії Золотої Орди. Основу експозиції такого музею становитимуть матеріали археологічних розкопок міста, ще мало дослідженого археологами. В цьому випадку музей може бути складовою частиною Старокримського літературно–художнього музею, що висвітлюватиме середньовічну історію міста.

Руїни мечетей Бейбарса та Куршун–Джамі в туризмі використовуються дуже рідко. На це впливають недієвість мечетей, неекспозиційність їхнього вигляду, віддаленість від туристичних маршрутів. Нині проектується відтворення обох мечетей. Важливою умовою процесу відродження мусульманських святинь має стати наукова реконструкція споруд, із залученням широкого кола фахівців. При ігноруванні цієї умови мечеті втратять історичну ідентичність, внаслідок чого стануть непридатними для розвитку пізнавального туризму.

Руїни Караван–Сараю теж практично не використовуються під час екскурсій, хоча ця пам'ятка була найвизначнішою громадською спорудою Солхата. Умовою включення цього об'єкта до екскурсійних туристичних маршрутів може бути його наукова реконструкція. Тоді б ця споруда являла собою чудовий зразок цивільної архітектури XIV ст. і також могла б бути філіалом Старокримського літературно–художнього музею.

Старий Крим як складова маршруту "Столиці Кримського ханства" розкриватиме історію міста періоду середньовіччя. До маршруту може включатись Будинок–музей історії, культури та побуту кримських татар, розміщений у споруді рядової кримськотатарської забудови.

З XV ст. резиденцію кримського хана зі Старого Криму було перенесено, вона розмістилась поблизу фортеці Кирк–ор (Чуфут–кале). Тому наступною складовою маршруту є саме вона. Оскільки фортеця може стати об'єктом туристичного комплексу, присвяченому історії караїмів, знайомство з нею не передбачатиме створення на її території кримськотатарського туристичного комплексу. Туристи оглядатимуть фортецю, зосереджуючись на безперечно татарських пам'ятках. Зокрема, на гробниці Ненекеджан–Ханим (1437 р.). Неподалік від фортеці розміщувалась ханська резиденція Ашлама–Сарай (Салачик). Споруди на її території рідко відвідують туристи, які оглядають пам'ятки Чуфут–Кале. В Салачику збереглися мавзолей ханів Хаджі–Гірея і Менглі–Гірея (1501 р.) та споруда Зінджирлі медресе (1500 р.), яка нині реставрується. Споруда медресе, досить унікальна, може стати основою музейної експозиції, присвяченої освіті та вихованню у мусульманському духовному училищі. Для цього знову ж таки необхідно провести наукову реконструкцію внутрішнього інтер'єру споруди, щоб відтворити середовище, в якому навчалися учні. На території Салачику, біля мавзолею, поховано Ісмаїла Гаспринського, відомого татарського письменника. У Бахчисараї є музей, присвячений цьому просвітнику кримськотатарського народу.

Бахчисарай розбудовувався від окраїн до центру. На протилежному від Салачика боці міста розташовувалось перше татарське поселення Ескі–Юрт, від якого збереглися залишки кладовища. Від нього район отримав назву Кирк–Азізлер (Азіз). На сьогодні комплекс пам'яток Азіза включає чотири мавзолеї ("Бей–Юде–Султан", Мухамед–бея, Ахмед–бея, Дюрбе Мухамед–Гірея II) та кафедру проповідників (мімбер). Перший мавзолей датується XV ст., інші – XVI – початком XVII ст. Жодна з пам'яток не являє собою екскурсійного туристичного об'єкта. Враховуючи те, що доступ на мусульманські кладовища обмежений, існує реальна можливість зблизька ознайомитись із подібними пам'ятками. Тому цей "район мавзолеїв" цілком реально можна перетворити на туристичний осередок, що розкриватиме духовну культуру кримських

татар.

Приблизно посередині між Салачиком та Азізом знаходиться відомий комплекс Ханського палацу (XVI–XVIII ст.), територія якого оголошена історико–архітектурним заповідником. Нині проводяться роботи з повернення пам'яткам комплексу первісного вигляду, спотвореного численними перебудовами. Хан–Сарай є відомим екскурсійним туристичним об'єктом, де можна дізнатися про різні аспекти життя правлячої верхівки Кримського ханства. Під час екскурсій розкриваються етапи будівництва палацу, проте поза увагою лишається висвітлення історії поселення, яке передувало появі Хан–Сараю. Від цього поселення залишилась гробниця "Ескі–Дюрбе" (XV ст.), яка практично не використовується в туризмі.

З інших пам'яток татарської культури збереглися три мечеті. Одна з них, "Тахтали Джамі" (1707 р.), розташована біля дороги між Хан–Сараєм та Салачиком. Ця діюча мечеть потрапляє в поле зору туристів, на відміну від двох інших, які знаходяться в стороні від дороги.

Наявні пам'ятки кримськотатарської архітектури Бахчисарая ознайомлюють з багатьма аспектами життя Кримського ханства XV–XVIII ст. На території міста доцільно відкрити музей, де розміщуватимуться археологічні та історичні пам'ятки цього періоду кримськотатарської історії. Приміщенням для нього можуть стати деякі корпуси Ханського палацу, а невеликі експозиції, нині розміщені в них, варто перенести до споруд рядової татарської забудови. В таких же будинках можуть розміщуватись етнографічний музей, сувенірні крамниці, кафе (одне таке відкрито поблизу Хан–Сараю), готель.

Отже, маршрут "Столиці Кримського ханства" може висвітлювати різні сторони життя кримськотатарського народу, історію кримськотатарської держави, нерозривно пов'язану з історією України. Звичайно, маршрут потребує більш детальної розробки, проте напрямки та потенційні можливості його впровадження в життя накреслені.

Проте заходи з перетворення пам'яток на туристичні об'єкти не знаходять підтримки. Насамперед – через нерозвиненість туристичної інфраструктури в межах всієї України. Дається взнаки і неспроможність музейних установ бути ініціатором проведення подібних робіт. Державна служба охорони культурної спадщини, на яку також покладено функції нагляду за виконанням робіт з консервації, реставрації та музеєфікації пам'яток, не виявляє ініціативи. Головним аргументом її відсутності називають брак коштів. Однак і це питання може бути вирішене. Коли Іспанія розпочала роботу з розвитку культурного туризму, вона звернулася до Всесвітньої туристичної організації, внаслідок чого отримала значну фінансову допомогу¹⁴. Звичайно, це приклад країни з розвинутою туристичною інфраструктурою. Розробка цільових програм перетворення пам'яток історії та культури на екскурсійні туристичні об'єкти дасть змогу й Україні отримати подібну допомогу. Інше джерело коштів – це створення цільових фондів. До інвестицій у фонд можуть бути залучені й туристичні фірми, теж зацікавлені у розвитку екскурсійних туристичних об'єктів. Звичайно, при умові наявності цільових програм зі створення останніх. Варто зазначити, що залучення інвестицій до перетворення пам'ятки на туристичний об'єкт шляхом її здачі в оренду фірмам є дуже небезпечним. Вже існує негативний досвід такої передачі, коли проектні роботи передбачали перетворення пам'ятки на псевдоісторичний розважальний центр¹⁵. Тому розробка проектів і нагляд за роботами з перетворення пам'яток на екскурсійні туристичні об'єкти має здійснюватись лише під контролем науковців та Державної служби охорони культурної спадщини.

Таким чином, головною перешкодою на шляху вдосконалення стану використання пам'яток у туризмі є відсутність зацікавленості вчених у подібній роботі. Мета даної статті – на прикладі розробки проекту конкретного туристичного маршруту показати його потенційні можливості для розкриття історії національних меншин України. цьому сприяла б також дискусія щодо проблем взаємовідносин між туризмом та історико–культурною спадщиною, щоб активізувати вироблення конкретних пропозицій відповідним державним органам по вдосконаленню використання та охорони пам'яток етнічної історії.

¹⁴Катаргіна Т.І. Проблеми збереження етнічної культурної спадщини // Пам'ятки історії та культури України: каталог–довідник. – К., 2005. – С. 70–71.

¹⁵Історико–культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. – К., 1998; Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії

та культури України). – К., 1999. – Ч. I–II.

³Докладніше див.: Катаргіна Т.І. Вказ. праця. – С.81–85.

⁴Постанова Кабінету Міністрів України № 446 від 30 березня 2002 р.

⁵Горбик В.О., Денисенко Г.Г., Пархоменко М.Т. Охорона пам'яток історії та культури України на сучасному етапі // Пам'ятки... – С. 49–70.

⁶Туризм і охорона культурної спадщини: український та польський досвід. – К., 2003.

⁷Туризм в Україні. 1999/2000: Туризм. Отдых. Развлечения. – К., 1999. – С. 44.

⁸Поливанець Л. З надією на майбутнє // Меджибіж: 850 років історії. – Меджибіж, 1996, с. 6; Любіцева О.О., Роман-чук С.П. Напрями розвитку релігійного туризму в Україні // Туризм у XXI столітті: глобальні тенденції і регіональні особливості. – К., 2002. – С. 65.

⁹Путівник. Київська область. – К., 2005. – С. 254–258.

¹⁰Див. наприклад: Маршрутами слави Прикарпаття: Путівник. – Ужгород, 1987.

¹¹Ардт Е.А. Экспозиция саратовского областного музея краеведения в составе туристического маршрута // Развитие туризма: этнические связи Саратовской области и Германии. – Саратов, 2001. – С. 20–22.

¹²Фурман Н.В. Идея создания историко–архитектурного музея–парка культуры поволжских немцев // Там само. – С. 42–45.

¹³Крикун Ю.В. Пам'ятники кримськотатарської архітектури (XIII–XX ст.). – Сімферополь, 2001.

¹⁴Туризм... – С. 7–8.

¹⁵Симоненко І. Нова "оборона" старої фортеці // Вісник УТОПІК. – 1998. – №2. – С. 109.